

Politický a správní systém České republiky

Jiří Kocian

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR
2003

Historický úvod

Česká republika zaujímá svojí polohou ve střední Evropě důležité postavení. Její rozloha činí 78 864 km², je rozdělena do 14 správních krajů (včetně hlavního města Prahy) a 76 okresů. Úřední jazykem je čeština (užívá ji 96 % obyvatel), dále se zde užívají slovenština, němčina, polština a romština.

Na počátku 19. století vzniklo v českých zemích hnutí za národní samostatnost, probíhala diferenciací českého národního hnutí a jeho politické reprezentace. Vznikly první politické strany. Boj za státoprávní a národně politické požadavky spojovala většina těchto subjektů se zápasem za demokratizaci rakousko-uherské monarchie.

První samostatná Československá republika (ČSR) vznikla 28. října 1918. Zaujímal rozlohu 140 508 km čtverečních a měla 15 miliónů obyvatel. Byla vytvořena jako jeden ze středoevropských nástupnických států Rakouska-Uherska jako národní stát Čechů a Slováků. ČSR se skládala z českých historických území (Čechy, Morava a České Slezsko), ze Slovenska a z Podkarpatské Rusi (dnešní Zakarpatské Ukrajiny). Národnostně byla ČSR značně nesourodá. Češi a Slováci (v tehdejší oficiální pojetí dvě větve jednoho státního národa československého) tvořily jen 65 % obyvatelstva. Byly tu početné menšiny německá (téměř 30 % obyvatelstva), maďarská (přes 17 % obyvatelstva) a polská. Národnostní problém se stal zásadní slabinou vnitřní politiky Československa. Zvláštní nebezpečí představoval zejména nepřátelský poměr značné části sudetských Němců vůči československému státu, postupně se stále více projevovaly i obtíže v česko-slovenském vztahu.

Období 1918-1938

Ústavní systém

Po roce 1918 se významným mezníkem budování nového československého státu stala první československá ústava z února 1920. Byla v ní **zakotvena parlamentní demokracie zaručující principy dělby moci mezi vládu, parlament a nezávislé soudy**. Národní shromáždění bylo složeno z poslanecké sněmovny a senátu, do obou komor se volilo na základě systému poměrného zastoupení. Moc výkonnou představovali prezident a vláda. Prezident byl volen parlamentem a měl zejména reprezentativní roli, významná ovšem byla politická a morální autorita prvního prezidenta T. G. Masaryka.

Soudy a veřejná správa

Nezávislé soudnictví bylo v meziválečné ČSR pokládáno za příkladné. Fungoval Ústavní soud, který zkoumal soulad jednotlivých zákonů s ústavou. Nejvyšší správní soud kontroloval chod veřejné správy, jako nejvyšší instance též fungoval Nejvyšší soud.

Veřejná správa spočívala na zemském uspořádání: země česká, moravsko-slezská, Slovensko a Podkarpatská Rus, jednotlivé země byly pak členěny do okresů a obcí.

Významným bodem byly široké záruky občanských a menšinových práv. V ČSR platil i jazykový zákon, který upřesňoval za jakých podmínek mohly národnostní menšiny užívat v úředním styku svého mateřského jazyka. Platila rovnost všech státních občanů ČSR, pokud šlo občanská a politická práva, při výkonu živností a povolání, při vstupu do úřadů, ve věcech náboženství, v tisku nebo veřejných shromážděních.

Systém politických stran

Systém politických stran a jeho funkce tvořily základ demokracie prvorepublikové ČSR. Existovaly odbory, spolky, profesní organizace, církve a další součásti politického systému, ale politické strany se staly jeho základnou. Zhruba asi sedm politických stran mělo charakter takových politických stran, které se byly schopny ucházet o moc – sedm celorepublikových českých a slovenských, čtyři německé a jedna maďarská, ze účastnily průběžně parlamentních voleb v ČSR a získalo mandáty. Z českých a slovenských nejvýznamnějších a nejznámějších politických stran to byly agrární strana, národně demokratická strana, lidová strana, sociální demokracie, národní socialisté, živnostenská strana, komunisté a Hlinkova strana ľudová. Ze stran národnostních menšin to byly německá sociální demokracie, německá agrární strana a německá křesťansko sociální strana, dále maďarská křesťanskosociální strana.

1938–1945

Druhá světová válka a rozbití Československa

Druhá republika – Česko-Slovensko

Mnichovský diktát z 30. září 1938 se stal aktem rozbití systému evropské, dá se říci díky svému dopadu i světové bezpečnosti, aktem vedoucím bezprostředně ke druhé světové válce, aktem, který znamenal fakticky konec nezávislosti Československa. Jeho vnucené přijetí Československem znamenalo i porušení československé ústavy, která vázala změnu hranic republiky na souhlas Národního shromáždění. To však nebylo ani svoláno. Mnichovskému diktátu se podřídil jak prezident Beneš, tak i vláda. Na zbytku Československa bylo normální fungování ústavního systému ochromeno a postupně znemožněno.

Tento stát s oficiálním názvem Česko-Slovensko (necelých 100 000 km čtvereč. rozlohy, 9,5 mil. obyvatel) představoval nepřírozený zeměpisný celek, nebyl hospodářsky soběstačný a nedal se vojensky obhájit, ztratil asi třetinu svého území (41 000 km²) a též třetinu obyvatel – z toho 1,5 miliónu Čechů a Slováků. Na všech okupovaných pohraničních územích ztratila asi 35 % veškeré průmyslové kapacity, přišla i o 35 % železniční síť. Zvláštním problémem bylo asi 450 000 utečenců z pohraničí do vnitrozemí, které bylo nutné sociálně zabezpečit.

5.10.1938 abdikoval prezident Beneš, už 7.10.1938 byla jmenována slovenská autonomní vláda, dne 11.10. t.r. pak byla jmenována autonomní vláda pro Podkarpatskou Rus. V čele druhé republiky stála pravicová politická garnitura, reprezentovaná nově založenou Stranou národní jednoty 18.11.1938 vedle existovala jako loajální opozice Národní strana práce, která vznikla 11.12.1938. KSČ byla zakázána v říjnu 1938 v českých zemích i na Slovensku, začalo pronásledování Židů a antifašistů.

30.11.1938 byl novým prezidentem zvolen Emil Hácha, 1.12.1938 byla jmenována nová vláda, která prostřednictvím zmocňovacího zákona vyřadila z činnosti Národní shromáždění. Tento ústavní zákon z 15.12.1938 o zmocnění ke změnám ústavní listiny a ústavních zákonů dával vládě právo nahrazovat po dva roky zákony vládními nařízeními a prezidenta zmocnil vydávat dekrety s mocí ústavy. Tento akt likvidoval zbytky parlamentarismu a znamenal úplný rozpad ústavního systému vytvořeného v roce 1920.

Pomnichovská druhá republika se dostávala stále více do područí nacistického Německa, čemuž odpovídala totalitarizace jejího vnitropolitického života. Ve veřejném životě se prosazovaly fašizující síly, upevňoval se režim nazývaný autoritativní demokracie zdůvodňovaný nutností posílit národní jednotu.

Bylo uskutečněno první nedůsledné federalistické řešení postavení Slovenska a Podkarpatské Rusi v Česko-Slovensku formou vyhlášení autonomie Slovenska a autonomie Podkarpatské Rusi. Nevedlo však ke konečnému vyřešení samosprávného postavení obou územních celků. Rozpory mezi pravomocemi ústředního a zemských sněmů (parlamentů) a pravomocemi zemských vlád, jejichž výkonná moc byl rozsáhlejší nežli zákonodárná, přičemž tyto zemské vlády byly součástí vlády ústřední, vedly k ostrým sporům o kompetence, zvláště v hospodářských a finančních otázkách a následně jen podpořily budování pravicových totalitních režimů na Slovensku a na Podkarpatské Rusi.

V březnu 1939 přistoupilo nacistické Německo k úplné likvidaci Česko-Slovenska. 14. března 1939 byla vytvořena pod Hitlerovou patronací samostatná Slovenská republika. Podkarpatská Rus byla ve dnech 14.3. – 17.3.1939 po obranných bojích některých československých jednotek obsazena Maďarskem. 15. března 1939 byl obsazen německými vojsky zbytek českého území, na kterém byl 16. března 1939 vyhlášen Protektorát Čechy a Morava.

Protektorát Čechy a Morava

Protektorát Čechy a Morava byl formou okupačního režimu na zbytku československého území. Byl zřízen výnosem A. Hitlera ze 16. března 1939. České země byly postaveny do hluboké závislosti na Německu. Protektorát neměl žádné znaky státní existence, územně patřil Velkoněmecké říši. Fiktivní byla i autonomie, která byla poskytnuta protektorátní vládě. Ta byla i s protektorátním prezidentem Háchou podřízena německé správě v čele s říšským protektorem. Německo ovládalo i českou ekonomiku. Protektorát měl formálně vlastní autonomní postavení s vlastními úřady a orgány jako byla vedle vlády protektorátní správa, bezpečnostní sbory, vládní vojsko. To vyvolávalo u protektorátní politické garnitury pocit, že bude moci pomýšlet na určité partnerství s nacisty. Nacisté však nikdy neuvažovali o spolupodílu na moci ze strany protektorátních českých úřadů. Vybudovali zde vlastní systém politických, správních, soudních a policejních orgánů, které vykonávaly

důsledně řídící a kontrolní funkci nad protektorátními autonomními orgány. Jejich cílem bylo odpolitizovat český národ a zničit odpůrce, a to i cestou drastické perzekuce a represe vůči obyvatelům protektorátu zejména vůči z nacistického pohledu rasově „méněcenným“ Židům a Romům.

Protinacistický odboj – domácí, zahraniční, exil

V roce 1940 bylo postupně zformováno v zahraničí prozatímní státní zřízení kolem prezidenta Beneše. První prozatímní československá vláda v exilu byla jmenována v červnu 1940. Zákonodárná moc byla prezidentskými dekrety přenesena na prezidenta. O dekrety prezidenta republiky se opíralo celé prozatímní státní zřízení.

V historii formování nové československé státnosti sehrála v závěru druhé světové války důležitou úlohu slovenská otázka. Na Slovensku vznikla Slovenská národní rada koncem roku 1943 nejprve jako ilegální koordinační orgán slovenského odboje a od srpna 1944 jako vedoucí politický a vojenský orgán Slovenského národního povstání. SNR vydala v září 1944 Deklaraci o převzetí zákonodárné, vládní a soudní moci na Slovensku, tím byl fakticky založen právní dualismus v rámci Československa. V průběhu povstání na Slovensku vydala SNR čtyřicet nařízení a s postupným osvobozováním slovenského území začala organizovat jeho správu. Tuto situaci museli vzít prezident i vláda na vědomí. V dubnu 1945 jmenoval prezident v Košicích první vládu Národní fronty Čechů a Slováků a podepsal její program známý jako Košický vládní program.

Československo po roce 1945

Obnova ústavní činnosti po roce 1945

K obnovení ústavní činnosti došlo cestou tzv. ústavní restituce, na základě čl. I ústavního dekretu prezidenta republiky č. 11/1944 o obnovení právního pořádku. Tento dekret – stěžejní dokument obnovení československé ústavnosti – byl vydán 3. srpna 1944 a byla v něm definována otázka kontinuity a diskontinuity československého právního řádu. Hovořil o tom, že předpisy vydané v oblasti ústavního práva po 29. září 1938 nejsou součástí československého právního řádu. Byla obnovena účinnost ústavní listiny z roku 1920, koncept byl právně modifikován dekrety prezidenta republiky a nařízeními SNR ale i faktickým posunem politických sil.

Přeměny politického systému v Československu v letech 1945–1948

Tradiční demokratický model dělby moci byl po roce 1945 výrazně omezen a modifikován. Novou politickou základnou režimu lidové demokracie v Československu se stala Národní fronta a výrazným rysem nového politického systému byla neexistence opozice. Vláda, prezident a 28. října 1945 na základě delegačních voleb zvolený

prozatímní parlament nebyly jedinými mocenskými orgány v ČSR. Přibýly k nim slovenské národní orgány - Slovenská národní rada a sbor pověřenců a svoji specifickou roli v rodícím se poválečném politickém systému sehravaly národní výbory. Existence Slovenské národní rady a sboru pověřenců a jejich pravomoci měly být výrazem rovnoprávného postavení slovenského národa. Od dob Slovenského národního povstání disponovaly tyto orgány velkou zákonodárnou a výkonnou mocí, která byla postupně omezována a převáděna na centrální orgány.

Na celém území státu rostla síť místních mocenských orgánů – národních výborů (v letech 1945–1948 okresních a místních, v českých zemích dvou zemských), které patřily též k novým a zároveň charakteristickým znakům politického systému nového režimu. Vláda se snažila omezit jejich aktivitu na plnění svého programu při provádění rozsáhlých společenských změn. Míra kompetencí místních mocenských orgánů však byla značná. Neměly jen právo rozhodovat, nýbrž podléhal jim také exekutivní a výkonný administrativní aparát.

Také pozice vlády se v takto utvářejícím se mocenském systému měnila. Koncentrovala do svých rukou rozsáhlou moc: neomezenou moc v politické oblasti a po znárodnění průmyslu a bankovního sektoru v říjnu 1945 také rozhodující podíl na hospodářské moci. Prozatímní národní shromáždění utvořilo jednu komoru; dřívější senát nebyl obnoven.

Systém politických stran

Od května 1945 fungoval v obnoveném Československu omezený počet stran. Měly buď socialistický či sociálně reformní program, nebo nehodlaly poválečným přeměnám bránit bez ohledu na vlastní kritický postoj k řadě společenských procesů a systémových přeměn. V květnu 1945 obnovily v plné míře svoji činnost čtyři české strany. Jednalo se o Československou stranu národně socialistickou, o Československou stranu lidovou, o Československou sociální demokracii a o Komunistickou stranu Československa. Tyto strany působily již před rokem 1938 a jejich vedení se zformovalo během druhé světové války v exilu.

Národní fronta

Národní fronta tvořila v politickém systému poválečného Československa nový politický orgán. Patřila k nejdůležitějším politickým faktorům v zemi a tvořila zároveň opěrný bod a nejdůležitější prvek nového politického systému. Vznikla během války jako základna ke spojení a spolupráci všech antifašistických sil doma i v zahraničí. Po válce se Národní fronta změnila ve vládní koalici a komunisté ji chtěli dokonce vybudovat jako politicky mocnou a organizačně ustálenou instituci. Pokusili se za její členy prosadit významné masové organizace, zejména ty, ve kterých měli vliv (odborné a svazy partyzánů). Narazili na odpor politických partnerů a do února 1948 s tímto požadavkem neuspěli.

Společenské organizace

Novými prvky politického systému poválečného Československa se staly zájmové a masové společenské organizace. Ještě v odboji došlo k dohodě, že strany nebudou znovu vytvářet vlastní stranické zájmové organizace, které měly být naopak organizovány nadstranicky a celostátně. Princip organizační jednoty činil z těchto masových organizací mimořádně důležitou politickou a společenskou sílu. Zároveň započal mezi politickými stranami zápas o politické ovládnutí těchto organizací popřípadě o zaujetí důležitých pozic v jejich rámci.

Politický systém v období po komunistickém převratu v únoru 1948

Základem nového politického systému, který v mnohém institucionálně a formálně zachoval prvky politického systému předúnorové lidové demokracie, byla absolutní moc komunistické strany - komunistický monopol moci. Na něm byla vybudována celá konstrukce systému i samotného režimu po dalších téměř čtyřicet let. Oficiální politika a ideologie vysvětlovaly mocenský monopol jako uplatňování vedoucí úlohy strany, ve skutečnosti šlo o absolutní, totalitní moc komunistických institucí. Během krátké doby se uskutečnil přechod od dosavadní regulované demokracie z let 1945–1948 k diktatuře. Zařazení poválečných nekomunistických stran do nového politického systému se uskutečnilo buď jejich rozpadem sloučením s KSČ nebo přeměnou v bezvýznamné instituce.

Národní fronta

Velkou změnu prodělala po únoru 1948 Národní fronta. V únoru 1948 skončila podoba Národní fronty jako koalice politických stran a stala se organizovanou institucí s nižšími orgány a aparátem. Její akční výbory, které prováděly čistku v celé společnosti, v únoru 1948 už působily ve všech místech, závodech i úřadech. Národní fronta přestala určovat politickou linii státu, tu převzalo vedení KSČ. Politická struktura Národní fronty po únoru 1948 odpovídala potřebám komunistického mocenského monopolu. Tvořily ji komunistické a povolené nekomunistické strany a velké masové organizace s rozhodující převahou komunistů. Tuto institucionální podobu si Národní fronta uchovala i v dalších desetiletích.

Mocenské a ústavní orgány

Důležitou stránkou politického systému komunistického režimu pak byly samotné mocenské a řídicí struktury a jejich orgány a ústavní orgány. Nevymezené vztahy a pravomoci mezi komunistickými a státními institucemi pak usnadňovaly rychle vybudovat v letech 1948–1951 privilegované mocenské postavení stranického aparátu a praktikovat bez velkého odporu „přímé stranické řízení“.

Dělbá moci na zákonodárnou, výkonnou a soudní formálně zůstala, ve skutečnosti však zanikla. Všechny články moci ztratily svou samostatnost a nezávislost. Za formální dělbou

moci probíhala druhá, skutečná, mezi institucemi komunistické strany a jednotlivými články mocenského mechanismu. Šlo v ní o postavení a rozsah pravomocí, které těm druhým komunistické instituce přisoudily, a také o způsob, jímž uplatňovaly svůj monopol.

Znatelně stouplo mocenské postavení represivních složek – bezpečnostního aparátu a armády – a naopak poklesla až zanikla pozice samosprávných a zákonodárných útvarů.

Na svém skutečném významu ztratily zejména ústavní orgány. Všechny hlavní funkce parlamentu určené ústavou 9. května z roku 1948 si přivlastnilo komunistické vedení. Parlament neplnil funkci nejvyššího zákonodárného sboru, protože všechny důležité zákony schvalovalo komunistické vedení v textovém znění, které bylo pro poslance závazné.

Postavení vlády bylo odlišné. Její pravomoci stanovené ústavou byly natolik omezené, že neplnila funkci nejvyššího výkonného orgánu státu. Komunistické vedení vyňalo z vládní působnosti celé oblasti, a to mocensky nejdůležitější, a rozhodovalo o nich samo.

Také postavení prezidenta doznalo degradace, s jedinou výjimkou byli českoslovenští prezidenti v letech 1948–1989 zároveň nejvyššími funkcionáři KSČ.

Do úplné mocenské a politické bezvýznamnosti přivedl poúnorový režim slovenské národní orgány. Zbavil je pravomoci, autority a nepociťoval potřebu jejich další existence, naopak v nich spatřoval zbytečnou komplikaci. Tento přístup odrážel neochotu či neschopnost uznat a respektovat odlišnost ve vývoji obou národů a snahu prosazovat na Slovensku jednu, v Praze formulovanou politiku a z tohoto pohledu hodnotit slovenské poměry.

Veliké změny prodělaly národní výbory. Poúnorová čistka oslabila jejich aktivitu, další příčinou umrtvení činnosti národních výborů byla centralizace moci a rozhodování, spojená s likvidací jejich samosprávného charakteru.

Zcela specifické místo zaujímaly v novém mocensko-politickém systému **justice** (došlo k likvidaci nezávislosti soudců a prosazení role prokurátora jako klíčové a nadřazené osobnosti v soudním řízení), **armáda** (byl zaveden politický dohled, kontrola a výchova prostřednictvím sovětizace armády, působili zde sovětští poradci, výzbroj i pravomoce byly podřízeny sovětskému velení), **Bezpečnost**, která při realizaci stranické politiky vystupovala jako samostatná mocenská síla a v neposlední řadě samotná **komunistická strana**. Mimořádně významnou roli v mocenském systému měli v letech 1949–1956 **sovětští poradci**. Působili v mnoha centrálních i nižších institucích jako jednotlivci nebo ve skupině, dlouhodobě či krátkodobě. Jejich hlavním úkolem bylo zavádět sovětskou praxi, sovětský model - společnosti i mocenskopolitického systému. Působení organizovaných útvarů sovětských poradců v bezpečnosti, armádě a v hospodářství s neomezovalo na zavádění sovětských zkušeností, jejich hlavním úkolem bylo tyto oblasti přímo podřídit zájmům Moskvy a odtud je také fakticky řídit.

Správní vývoj

Před únorem 1948 prosazovala KSČ novou správní organizaci státu jako demokratizaci a decentralizaci moci. Především šlo o zrušení zemského zřízení a zavedení krajských národních výborů a o převedení některých dosud samostatných úřadů, např. úřadů práce či berních do pravomoci národních výborů. K 1. lednu 1949 vzniklo 20 krajů – krajských národních výborů (KNV) a 270 okresů místo dosavadních 234. Zrušení dvou zemských národních výborů mohlo vést k decentralizaci moci a rozhodování, ale po únoru 1948 se prosazovala tendence zcela opačná – centralizace.

Národní výbory byly podřízeny ministerstvu vnitra a jednotlivé referáty KNV resortním ministerstvům. Obdobně tomu bylo i ve vztahu okresních národních výborů (ONV) a krajských národních výborů (KNV), které ukládaly a určovaly rozsah činností obcím. Podřízenost se uskutečňovala zejména prostřednictvím byrokratického aparátu, postupovala od centrálních úřadů až po místní tajemníky. Úplně závislé byly nižší národní výbory na vyšších v otázkách finančních. Jejich rozpočty byly závislé na státním rozpočtu a výstavba obcí byla závislá na nadřízených úřadech. Ztráta ekonomické samostatnosti uzavírala postupnou likvidaci samosprávních funkcí národních výborů. Podlamovala až zastavovala iniciativu obcí a byla jednou z hlavních příčin úpadku aktivity funkcionářů.

Na počátku 60. let došlo ke dvěma důležitým změnám. Byla to za prvé nová správní organizace státu z roku 1960, vzniklo 10 krajů a 108 okresů jako ekonomicky silné celky. V jejich pravomoci bylo školství, kulturní instituce, zdravotnictví a místní hospodářství. Podílely se 35 % na státním rozpočtu. Silné kraje dosáhly jistého stupně autonomie a takové hospodářské a politické váhy, že vystupovaly vůči ústředním úřadům jako rovnocenný a respektovaný partner. Obdobně se posílila pozice okresů vůči krajům. V souvislosti s ekonomickou reformou 1965 se množily požadavky na rozšíření samostatnosti a pravomoci národních výborů. Záhy přerostly v úsilí o samosprávní postavení. Od konce roku 1965 a z podnětu vlády diskutovali o těchto věcech odborníci, později i funkcionáři národních výborů. Jejich náměty se odrazily v zákonu z června 1967, který definoval národní výbory jako státní orgány samosprávního charakteru. Rozšiřoval jejich pravomoci a hospodářskou samostatnost, v obcích předpokládal volby s více kandidáty a obsahoval další samosprávní prvky.

Politický systém a pokus o reformu systému v roce 1968

Změny, které od ledna 1968 probíhaly v mocensko-politickém systému, se vyznačovaly společným rysem, a to snahou jeho členů zrušit přímou podřízenost orgánům a aparátu KSČ a nově vymezit vztahy k nim i na základě široké autonomie až úplné nezávislosti. Pokus o reformu systému cestou jeho demokratizace otevřel prostor pro širší zapojení občanů do politického dění. Zároveň ukázal i jasné limity reformně laděných komunistických funkcionářů a jejich nepřipravenost uspokojit širokou škálu společenských požadavků.

Parlament učinil první významnější kroky na cestě k uplatnění své postavení role nejvyššího zákonodárního sboru s právem kontroly výkonné moci. Uvolnila se jeho „stranická kázeň“ a poslušné plnění směrnic komunistického vedení. Doba jednomyslného hlasování skončila, případy nesouhlasu s vládními návrhy zákonů se stávaly běžnými a

vzrůstala zákonodárná iniciativa poslanců, kteří navrhovali změnu ústavy, trestního zákona apod.

Nové postavení vlády se rodilo z vymezení pravomoci či dělby moci mezi ní a komunistickým vedením. Výchozím principem bylo oddělení vedení společnosti komunistickou stranou od řízení státu vládou. Do pravomoci vlády přešly resorty, o kterých dosud vůbec nerozhodovala nebo, kde jen vykonávala rozhodnutí komunistického vedení – jako armáda, bezpečnost a zpravodajská služba, zahraniční politika, hlavní směry hospodářské politiky. Vláda se stávala samostatným a iniciativním mocenskopolitickým faktorem, který se významně podílel na tvorbě politiky a určujícím faktorem ve výkonu moci.

Politické události prvních měsíců roku 1968 hluboce postihly hlavní státně mocenské instituce – armádu a Bezpečnost. Rozrušení jejich činnosti, kritika, které byly vystaveny a vnitřní rozpory vyústily až v krizi. Byly formulovány následující požadavky: překonat přímé podřízení armády komunistické straně a podřídit ji vládě a parlamentu, přizpůsobit rozsah armády potřebám a hospodářským možnostem státu, řešit sociální problémy vojáků a důstojníků. Nejzávažnější byl požadavek vypracovat vlastní vojenskou doktrínu, nepodřizovat se sovětské.

Zvlášť silný otřes a hlubokou krizi prožívaly ozbrojené složky ministerstva vnitra, v první řadě Státní bezpečnost. Již první uvolnění politických poměrů stavělo otazník nad její další existencí. Její systém práce se zhroutil a její činnost byla ochromena. Ve vedoucích politických kruzích převažovalo přesvědčení o nutnosti hlubokých změn v postavení Státní bezpečnosti.

K předním úkolům obrodného procesu patřilo nové státoprávní uspořádání československého vztahu. Ve slovenském národně politickém hnutí se šířila myšlenka federalizace a stala se hlavním a dominujícím požadavkem demokratizačního procesu na Slovensku.

Poměry v odborech se začaly měnit až po dvou měsících, oživovala se činnost nižších odborových orgánů. Množily se podněty na změnu odborové práce a výměnu vedoucích pronovotnovských funkcionářů. Šířila se tendence utvářet organizace i mimo jednotné odbory – v dubnu se ustavila Federace lokomotivních čet. Byly vypracovány Principy nové odborové politiky hovořící o demokratizaci odborů, obraně a prosazování materiálních práv a sociálně politických požadavků všemi zákonnými prostředky i stávkou. Odbory usilovaly být rovnocenným partnerem vlády i hospodářského vedení podniků. Vystupovaly jako samostatný činitel konstruktivní opozice. Odbory byly politickou organizací a v politickém systému tvořily protiváhu politických stran. Odbory uznávaly vedoucí roli KSČ, ale pouze programově.

Krise Československého svazu mládeže narůstala již delší dobu, propukla silně a vyústila v jeho rozpad. Činnost obnovil Junák, Skaut, ustavila se Tábornická unie, Svaz klubů mládeže, svazy mládeže dělnické, zemědělské, studentské. Zcela se osamostatnil Svaz slovenské mládeže, vznikaly organizace mládeže národnostních menšin, nekomunistických stran a některých církví. Snaha soustředit všechny tyto složky ve volné organizaci mládeže federativního typu se prosazovala velmi obtížně. Podobné tendence se prosazovaly v dalších společenských organizacích.

Uplatnění politického pluralismu a s tím spojený postoj ke KSČ a k její vedoucí roli byla nejdůležitější otázkou politické praxe spojená s otázkou tvorby státní politiky a kontroly moci. Většina funkcionářů KSČ odmítala utváření opozice mimo Národní frontu. Odpor k politické opozici byl silný, uznávali však opozici názorovou. Politický pluralismus chápali v důsledné dělbě moci, ve svobodě tisku, v novém společenském postavení KSČ a v demokratizaci jejího vnitřního života, v samostatnosti společenských organizací a existujících politických stran, v samosprávě místní a hospodářské. Novou roli měla mít Národní fronta jako koalice stran a organizací na základě programových dohod. Nadále měla vylučovat legální opozici, ale měla připustit oponenturu partnerů v Národní frontě. Měl být zachován vztah rovnosti mezi politickými organizacemi při respektování vedoucího postavení KSČ. To nekomunistické strany respektovaly. Pokusu o obnovu sociální demokracie KSČ chtěla zabránit či vznik sociální demokracie oddálit.

Rostla angažovanost stranicky neorganizovaných občanů, intelektuálové rozvíjeli úvahy o zásadní změně politického systému, ve kterém by existovaly opoziční strany. Uvažovali o zániku komunistického mocenského monopolu, o obnově parlamentní demokracie a tržní ekonomiky.

Politický systém v období po srpnové okupaci v letech 1968–1989

Rok 1968 představoval z hlediska vývoje komunistické strany zásadní zlomový bod. V létě 1968 se vnitřní boj uvnitř KSČ stal irelevantním. Události symbolizované sovětskou intervencí 21. srpna 1968 představovaly totiž logický výsledek dvacetiletého totálního podřízení rozhodovacích procesů veškerých klíčových mocenských struktur československého státu moskevskému centru a důkaz o přirozených limitech a hluboké vnitřní tragice tzv. reformního procesu v ČSSR. Okupaci Československa vojsky pěti států lze chápat i jako zviditelnění role komunistické ideologie a jejího formálního nositele KSČ. KSČ se tak vrátila do pouhé subordinační pozice, ze které na několik měsíců vystoupila, pozice potvrzené nyní přímou agresí a osobní perzekucí komunistické politické elity, která však nebyla hodna větší pozornosti nežli tehdejší osud „obyčejných“ Čechů a Slováků.

Základní silou normalizace byla především přítomnost vojensko-politické sovětské moci. Ona představovala nejen vrchol, ale formující se sílu nové mocenské struktury, schopné vnutit politickému systému v Československu takovou podobu, která by byla účelná z jejího hlediska. Základním konstruktem vedle vlastní invaze byla ideologická konstrukce, která ji zdůvodňovala - nutnost zásahu proti kontrarevoluci a na obranu socialistického tábora. Toto ovšem vyvolalo vlnu sekundárního antisovětismu, který zůstal přítomen byť ve skryté podobě ve společnosti v následných desetiletích. Zákonitě klesla důvěra lidí ke KSČ. Normalizace se tak stala konzervativním aktem „obnovy pořádku“ zásahem shora a prosazením a dosazením nových poslušných mocenských elit.

Počátky normalizace provázely stranické čistky a likvidace všech struktur a opor polednové reformy – organizací, spolků, tisku, kulturních svazů a odstavení samotných nositelů reformních idejí. Změnil se tak charakter KSČ jako pilíře politického systému v normalizační fázi komunistického režimu. KSČ degradovala opět na organizaci úzké mocenské elity stojící nad masou a příkazující společnosti, a která se opírala o dogmatické ideologické postuláty. Politický systém se opět proměnil na byrokraticko-příkazní

diktaturu opírající se o centrální rozhodování a popírající zájmovou pluralitu společnosti, kterou oživil reformní pokus roku 1968.

Dohledu KSČ nad společností nadále pomáhala zajišťovat síť zájmových a masových organizací, postihujících komplexním způsobem všechny sociální kategorie obyvatelstva.

Konec nadvlády komunismu v Československu byl spojen s proměnou celého komunistického bloku. Taktika perestrojky a glasnosti se vzdala ostré bolševické strategie. KSČ se tak ve druhé polovině osmdesátých let dostala do komplikované situace. Jednota sovětského bloku byla narušená již polskými událostmi let 1980-1981 a nyní dostala další trhliny v podobě nástupu M. Gorbačova. KSČ byla nucena adaptovat se v nových podmínkách a hledat odlišné způsoby řešení aktuálních problémů.

Od roku 1988 byla KSČ konfrontována s nebyvalým pohybem na neoficiální opoziční scéně, a to již nikoli pouze v disidentských kruzích, nýbrž ve stále širších vrstvách společnosti. Ztráta patronského dohledu SSSR vystavila vedení KSČ do zcela nové situace, která vyústila ve ztrátu jejího mocenského monopolu v listopadových událostech roku 1989. Od druhé poloviny osmdesátých let v souvislosti s nástupem Gorbačova a perestrojky a glasnosti se lidé otevřeněji a kritičtěji začali vyjadřovat k režimu a jeho ideologické neúnosnosti. Rodila se naděje na možnou společenskou změnu, za kterou se začala stavět i řada občanů zejména při událostech let 1988 a 1989, kteří byli tehdy ochotni vyjít do ulic a neváhali se postavit represivním zákrokům hroutící se a stále více izolované moci.

Začala se rodit i naděje na změnu politického systému, která byla realizována demokratickou revolucí v listopadu a prosinci 1989. Obnova principů demokracie a politického pluralismu, svobodné tržní ekonomiky, provedení svobodných voleb a pokus nápravu vztahů mezi Čechy a Slováky charakterizovaly první etapu základních systémových změn polistopadového Československa.

Obnova demokratického státu po roce 1989

Transformace politického systému po roce 1989

Koncem listopadu 1989 zrušilo Federální shromáždění ústavní článek o vedoucí úloze KSČ a státní marxisticko-leninské ideologii. 29.12.1989 byl prezidentem zvolen představitel dosavadního disentu Václav Havel. V následujícím roce byla obnovena parlamentní demokracie, připravena hospodářská reforma směřující k plné obnově tržní ekonomiky i reforma státní správy. Na jaře 1990 došlo i ke změně v názvu státu na Českou a Slovenskou federativní republiku (ČSFR). V červnu 1990 se uskutečnily první svobodné parlamentní volby od roku 1946, v nichž zvítězily v českých zemích Občanské fórum a na Slovensku Veřejnost proti násilí. Postupně se obnovilo pestré spektrum politických stran, společenských organizací, správních, hospodářských a sociálních institucí navazující na první československou republiku. Vnitřně nesourodé Občanské fórum se rozložilo na další

strany a hnutí, z nichž se nejsilnější a programově nejvyhraněnější stala Občanská demokratická strana. Podobný vývoj proběhl ve Veřejnosti proti násilí, z níž se vyčlenilo zejména politicky průbojné Hnutí za demokratické Slovensko.

Velmi ožehavou se stala otázka vztahů českého a slovenského národa a nového státoprávního uspořádání. Rozdílná stanoviska obou stran o řešení tohoto problému byla umocňována rozdílným průběhem polistopadového hospodářského, sociálního i vnitropolitického vývoje v českých zemích a na Slovensku. V části slovenské veřejnosti sílily nacionalistické nálady, některé subjekty začaly vystupovat s ideou samostatného slovenského státu. Po následných parlamentních volbách v červnu 1992 nedošlo k sblížení rozdílných stanovisek dvou vítězných národních politických reprezentací (ODS a HZDS) a obě strany se dohodly na rozdělení federace na dva samostatné státy, k čemuž došlo k 1. lednu 1993.

Politický vývoj v průběhu prvního desetiletí po pádu komunismu nabýval dalších dimenzí. V parlamentních volbách v roce 1996 zvítězila ještě středopravicová koalice, ale ekonomické problémy a slábnoucí vůle ke spolupráci ve vládě vedly k první vážné politické krizi v zemi, která vyvrcholila jmenováním úřednické vlády a vyhlášením mimořádných voleb v roce 1998. V nich poprvé od pádu komunismu zvítězila demokratická levice – Česká strana sociálně demokratická, která vládla s tichou podporou pravicové Občanské demokratické strany. Zvláštní význam mělo pro podobu fungování politiky v tomto období uzavření „opoziční smlouvy“ mezi ODS a sociálními demokraty po volbách v roce 1998, následně vznik koalice politických stran jako středopravicové protiváhy opoziční smlouvy (KDU-ČSL, Unie Svobody, ODA a DEU).

V letech 1998–2002 pokračovala parlamentní izolovanost KSČM, upadl vliv populistického Sdružení pro republiku – Republikánské strany Československé a byl zaznamenán významný signál pro sociální program české politiky – volební ohlas aktivity strany seniorů – Důchodci za životní jistoty. Parlamentní volby v roce 2002, ve kterých znovu zvítězila sociální demokracie, potvrdily příklon řady voličů k levici a k programu sociálních jistot a prokázaly oslabení politicky nekonzistentní pravice.

Politický po roce 1993 systém a správní vývoj v ČR

Česká republika nepřerušila proces společenské a ekonomické transformace. V roce 1993 byla přijata Ústava ČR. Podle ústavy zůstal hlavou českého státu prezident, český parlament má znovu dvě komory - Poslaneckou sněmovnu a Senát. Svoji činnost obnovily Nejvyšší soud, Ústavní soud a Nejvyšší správní soud, vrchní, krajské a okresní soudy. Na podzim roku 2000 vstoupil v platnost zákon o novém územně správním zřízení. ČR se dělí do čtrnácti krajů včetně hlavního města Prahy a do 76 okresů. Základním samosprávním celkem je obec.

Politické strany

Proměny českého stranického systému začaly v listopadu 1989. Subjekt zvláštního druhu představovalo v počátcích demokratického procesu Občanské fórum (OF). Zcela samostatnou politiku prováděly i nadále Československá strana lidová a Československá

strana socialistická. OF bylo prohlášeno za mluvčího nespokojených občanů, v podstatě bylo ideově a názorově heterogenním seskupením. Organizačně neexistovala jeho vertikální hierarchie. Fungovala pouze místní fóra napojená na pražské Koordinační centrum. V rámci OF působily již v jeho počátcích pravicově orientované subjekty – Klub angažovaných nestraníků (KAN), Československá demokratická iniciativa (ČSDI) a Občanská demokratická aliance (ODA). Část levicového spektra OF bylo soustředěno v Levé alternativě (LA) a v klubu reformních komunistů Obroda. Hlavním protivníkem OF byla Komunistická strana Československa, která se přetransformovala v Komunistickou stranu Čech a Moravy.

Z okruhu katolického disentu vznikla Křesťansko-demokratická strana. Charakteristickým rysem byl i vznik moravského politického hnutí – Hnutí za samosprávnou demokracii-Společnost pro Moravu a Slezsko. Na bohaté tradice se snažila navázat Československá (posléze Česká) sociální demokracie. Novým pravicovým subjektem se stalo Sdružení pro republiku - Republikánská strana Československa. Mezi dalšími subjekty lze připomenout například Československou stranu zemědělskou, Stranu zelených, Romskou občanskou iniciativu. Předělem ve vývoji české politické scény byl zejména rozpad OF do několika subjektů, mezi nimiž se jako nejsilnější vyprofilovala Občanská demokratická strana. Z dalších nově vzniklých pravicových subjektů pak nemohou být opomenuty například Demokratická unie a Unie svobody.

Lze říci, že česká politická scéna a rozložení politických sil se do jisté míry stabilizovaly. Ale existenční a organizační problémy menších stran a průběžné pokusy o vytváření alternativních subjektů hlásících se například k programu „nepolitické politiky“ upozorňují na možnost dalších proměn stranicko-politického spektra.

V době práce na této příručce se konaly volby do parlamentu, ve kterých zvítězila Česká sociální demokracie.

Prezidentem České republiky je již druhé volební období Václav Havel, který jako vůdce protikomunistické opozice byl zvolen prvním prezidentem Československé federativní republiky po pádu komunismu v prosinci 1989.